

İSLAM'IN BÂTİNÎ ÇEHRESİ

Dağlar, ölller, Bataklıklar...

Doç. Dr. Muammer Gül

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Kısaltmalar	10
Kaynaklar	11
Giriş	15

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ MEKÂN: DAĞLAR, ÇÖLLER, BATAKLIKLAR

I- Oyunun Sahnesi: Fizikî Mekân	23
II- Şimdi Dağlar	30
III- Ve Çöller	37
IV- Aynı Mekânda Ana Cadde	53

İKİNCİ BÖLÜM

KABİLECİLİK VE İSLAM'IN BÂTİNİ ÇEHRESİ

I- Kabileciliğin ve Bâtınlığın Yükseliş Çağı	61
II- Haricîler ve Şia	77
III- Zuttlar ve Zenciler	89
IV- Karmatiler	95
V- İsmailîler	106
VI- Alevîlik	125
VII- Şu Bizim Dağlı Kürtler ve Diğerleri	133
VIII- Kuzey Afrika Müslümanlığı: Müslümanlığın Berberî Rengi	145
Sonuç	155
Kaynakça	158
İndeks	165
Haritalar	175

ÖNSÖZ

İslam medeniyetinin coğrafi çerçevesi içerisindeki İslam toplumlarının tarihi çok karmaşıktır ve bundan dolayı çok kapsamlı bir bakışı gerektirmektedir. Burada doğru bir başlangıç, İslam toplumlarının oluşum ve şekillenme dönemlerinin iyi anlaşılmasıdır.

İslamiyet, Arap Yarımadası'ndan dışarıya ayağını attıktan çok kısa bir süre içerisinde, baş döndürücü bir şekilde, eski dünyanın merkez alanlarından taşarak, bir yüzyıl içinde, batıda İspanya'yı aşarak Frank hudutlarında Puvatya (732)'ya, doğuda da Mâverâünnehir'i aşarak Talas (751)'ta Çin Seddi'ne dayanmıştır. Ancak bu hızlı ve kolay yayılmaya rağmen merkez alanın boşluklarında Müslümanların ilerleyişi oldukça yavaş ve zorlu olmuştur. Bu boşluklar; dağlar, çöller, bataklıklar gibi İslam coğrafyasının bir tür "no man's land"ları olan mekânlardır. Aslında bu mekânlar, salt insansız bölgelerden ibaret de değildi ancak *kayıt dışı mekânlar* olarak her zaman var olmuşlardır. Aldanmak yersizdir, İslam fetihleri tamamen askerî ve siyasî bir boyutta gerçekleşmişti. Zaten bu hızla başka şekilde düşünülemezdi ve taşların yerine oturması gerekiyordu; yani İslamiyetin, hâkim olduğu coğrafya ile yüzleşmesi gerekiyordu.

Bu yüzleşme, bugünün Müslüman toplumlarının millet, kabile, din, dil, mezhep gibi temel nitelikleri açısından genel anlamı ile bir pılanma dönemini karşılamaktadır. Aslında Orta Çağ olarak ele aldığımız zaman dilimi, Eski Dünya için, bilhassa Avrupa ve Yakın Doğu İslam coğrafyası açısından, önemli bir yere sahiptir. Bugünkü Avrupa; siyasî ve beşerî coğrafyası, dilleri, dinleri, etnik yapı ve milletleşme evreleri açısından, beş yüz

yıl boyunca uğradığı istilâlar sonucunda, nasıl tamamen Orta Çağ zaman diliminde şekillenmişse, bugünkü Yakın Doğu coğrafyası ya da İslam toplumları da Orta Çağların ilk yarısında İslam-Arap yayılması, ikinci yarısında Türk ve Moğol-Türk yayılmaları ve hâkimiyeti ile dilleri, dinleri, etnik yapı ve milletleşme evreleri açısından şekillenmiştir. Gerçek anlamda, Hristiyan Avrupa ile Müslüman Yakın Doğu coğrafyaları oluşumları noktasında çağdaştırlar ve İslam yeni bir din olarak ortaya çıkarak Yakın Doğu'yu Müslümanlaştırırken Avrupa aynı çağda Hristiyanlaşarak gardını almaktaydı.

İslamiyetin çok kısa bir süre içerisinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmasından sonra Anadolu'da Türk Milleti'nin oluşması, İran'ın Fars-Şii kimliği içerisinde kalması ve Kuzey Afrika, Mısır, Filistin, Suriye, Irak coğrafyalarının Samileşmiş kadim halklarının Arabistan'a ve Araplara eklemelenmesiyle Arap Milleti'nin şekillenmesi büyük ölçüde Orta Çağların bugüne bıraktığı bir çerçevedir. Bu süre içinde, bu ana katmanlar içinde ve ya arasında, daha mikro ölçekte kabile, din, mezhep topluluklarının itmeleri, sıkışmaları, direnmeleri ve sürekli hareketlilikleri ile ayrı ayrı renklerde biçimlendiklerine şahit olunacaktır. Ve bu haliyle mekânda saklı kalan kadim değerler, İslam coğrafyası içinde, yeni asabiyetlerin yatağı olacaklardır. Merkezî-ortodoks bakış karşısında bu türden hareketlerin tamamı coğrafi derinliklere veya aykırı coğrafyalara dayanarak çevreyi, yani heterodoksiyi temsil edeceklerdir. İslam coğrafyasının kayıt dışı mekânları kendi kayıt dışı dinî anlayışlarını yoğuracaklardır. Evet, *İslam medeniyeti İslam coğrafyasıdır ve İslam heterodoksis, bu geniş coğrafyanın İslamlaşmasının arızî durumları, kırılmaları ve sarsıntılıydı.*

İnsan düşüncesi çevresinden ne kadar bağımsızdır ki, insan çevresinden bağımsız olsun. İnsan da diğer canlılar dünyası gibi toprağa bağlıdır, ona benzer. Rengi, dili, düşüncesi, zevkleri, korkuları, cesareti, yiğitliği, asaleti, katılığı, yumuşaklığı, taassubu, muhafazakârlığı, dini anlama ve yaşama biçimi ve karakteri ile insanoğlu; kök saldığı, beslendiği, büyüdüğü toprağının, toprak anasının oğludur. Bunu anlayabilmek için, yüzey şekilleri,

bitki örtüsü, iklimi, yağışı, havası ve suyu ile insan ekolojisinin bütün unsurlarını seferber etmeliyiz. Ünlü filozofumuzun Mukaddime'sinde *'tabiat ve karakterler itiyat ve alışkanlığa göredir'* demesi boşuna değildir. Yine de, insanın rol aldığı bu oyun coğrafi bir determinizme kurban edilemez. Ancak oyunun anlaşılması açısından mekân dekorunun iyi görülmesi gerekir. Zira coğrafya, tarihten bağımsız bir bilim dalı olmadığı gibi tarih de coğrafyadan ayrı düşünülemez. İnsanı konu alan hiçbir bilim dalı, disiplin tamamen bağımsız da değildir.

Bu çalışma, insan ekolojisinin çerçevesi içerisinde, bir yönü ile toplumların, inançların, inanç topluluklarının ve her türden asabiyetlerin *mekân* aracılığıyla incelenmesidir. Ve bu çalışma, heterodoks İslam hareketlerinin genel bir tarihi olmadığı gibi her birinin ya da bunlardan birinin tarihi de değildir. Şiîliğin, Haricîliğin, Karmatîliğin, İsmailîliğin ve diğer daha birçoklarının ayrı tarihleri vardır ve bunların tarihleri, inanç yapıları, ilkelere ve eylemleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Biz burada sadece değişimi etkileyen bütün unsurların hesaba katılması düşüncesi ile kabilevî, dinî, siyasî-sosyal ve fikrî her türden harekete mekânın penceresinden farklı bir bakış getirmeyi denedik. Şu eski dünyamızın yüksek dağlarının, derin çöllerinin gücünü bir başka şekilde hissettirmeye çalıştık. Bu bakışın geliştirilmesinin ve derinleştirilmesinin bütünü daha iyi anlamamıza katkı sağlayacağına inanmaktayım. Bu çalışmanın haritalarının hazırlanmasında yardımını esirgemeyen Coğrafya Bölümü Öğr. Üyesi Yard. Doç. Dr. Veysi Ünal'a teşekkür ederim.

Doç. Dr. Muammer GÜL

Şanlıurfa 2009

KISALTMALAR

<i>age.</i>	Adı geçen eser
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
<i>DİA</i>	Diyanet İslam Ansiklopedisi
EI	Encyclopedia of Islam
H	Hicri
Haz.	Hazırlayan
<i>İA</i>	İslam Ansiklopedisi
M	Miladi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Müt.	Mütercim
s.	Sayfa
S.	Sayı
TCKBY	Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları
TTK	Türk Tarih Kurumu
V.	Volume
vd.	Ve diğerleri
Yay. Haz.	Yayına hazırlayan
YKY	Yapı Kredi Yayınları

KAYNAKLAR

İslam tarihinde mezheplerin, fırkaların ve muhtelif dinî hareketlerin genel veya her birinin tarihi üzerinde ayrı çalışmalar yapılmıştır. Biz burada Orta Çağ İslam toplumları ve bilhassa heterodoks dinî hareketleri mekân açısından ele alırken; vekâyinâme türü ana kaynaklardan İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Tarih* adlı eseri bu konuda en fazla başvurulacak ana kaynak niteliğindedir. İbn Kesîr'in *el-Bidaye ve'n-Nihaye*'si de bu türden zikredilebilir. Özel vekâyinâmeler içerisinde Alaaddin Ata Melik Cüveynî'nin *Tarih-i Cihangüşâ* adlı eseri Selçuklulardan Harezmsahlara ve Moğollar dönemine kadar olan sürede bilhassa İran bölgesindeki İsmailîler başta olmak üzere Bâtınîler hakkında önemli bilgiler veren çağdaş bir kaynak olması açısından önemlidir. Ebü'l-Ferec'in *Ebü'l-Ferec Tarihi* ve *Tarihu muhtasari'd-düvel* adlı eserlerinden de istifade edilebilir.

Aynı çerçevede Selçuklu devlet adamı ünlü vezir Nizâmülmülk'ün *Siyasetnâme*'si, büyük İslam bilgini Gazâlî'nin *Bâtınlığın İçyüzü*, İbnü'l-Cevzî'nin *Telbisü İblis'i*, el-Bağdadî'nin *el-Fark beyne'l-frak*'ı, Nesevî'nin *Siretü's-Sultan Celaliddin Mengübertî* ve el-Makrizî'nin *Kitabü'l-İttiazu'l-hunefâ* 'sı gibi eserler bâtinî hareketler hakkında önemli bilgiler veren kaynaklar arasındadır. Ancak İslam toplumları tarihi, mezhepler ve dinî hareketler yanında tarihî hadiselerin, olguların, inançların ve kurumların anlaşılması açısından bilhassa coğrafya başta olmak üzere farklı disiplinlerin tarihe uygulanması açısından İbn Haldun'un *Mukaddime*'si en önemli kaynak eserlerin başında gelmektedir. Bu çerçevede Mes'udî'nin *Mürücü'z-zeheb* adlı eseri de zikredilmeye değer.

Bunların yanında Orta Çağların dağlı toplumlarından Kürtler ile ilgili olarak İbnü'l-Ezrak'ın *Mervanî Kürtleri Tarihi* ve Şerehan'ın *Şerefnâme* adlı eserleri önemli kaynaklar arasındadır. Bunlardan ayrı olarak el-Belâzurî'nin *Fütûhu'l-büldân*'i, Cahiz'in *Menâkıbü'l-cündü'l-hilâfe ve fezâilü'l-Etrak*'ı, Ebü'l-Fida'nın *Kitab-ı Takvim-i Buldân*'i, Hamdullah Mustavfî'nin *Nuzhat al-Qulub*'u, İbnü'l-Adîm'in *Zübdetü'l-halep min tarihi Halep*'i, İbn al-Qalanisi'nin *The Damascus Chronicle of The Crusades*'i Usame İbn Münkız'ın *Kitabü'l-İ'tibar*'ı, İbn Tağrıberdî'nin *en-Nücumu'z-Zahire* adlı eserleri çalışma açısından zikredilmeğe değer.

Burada Orta Çağlardaki siyasî, dinî ve kabilevî topluluklar hakkında değerlendirme yapmamızı sağlayan seyahatname türü kaynaklardan da bahsetmek gerekir. Konumuz açısından; aynı zamanda tanınmış bir İsmailî olan Nasır-ı Hüsrev'in *Sefer-nâme*'si, İbn Cübeyr'in *Rihle'si*, *Doğu'da Venedik Elçileri Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri*, Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia'in *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri* adıyla çıkan seyahat gözlemleri, Marco Polo'nun *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Josaphat Barbaro'nun *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*'ı, İbn Fazlan'ın ve İbn Battuta'nın *Seyahatnâmesi*'ni zikredebiliriz.

Çalışmamızda başvurduğumuz araştırma eserler arasından; mekânı anlamak için Besim Darkot'un *Avrupa Coğrafyası*, Süha Kocakuşak'ın *Avrupa Coğrafyası*, Selami Gözenç'in *Afrika Ülkeler Coğrafyası*, Talip Yücel'in *Asya Coğrafyası* başvurulan genel çalışmalar içerisinde yer alırken *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı eseri başta olmak üzere tarihi anlamada coğrafya ve coğrafyaya dayalı disiplin ve metodları çok iyi kullanan Fernand Braudel'in çalışmalarından da istifade ettik. Henri Frankfort'un *Uygarlığın Yakındoğuda Doğuşu* benzeri çalışmaları da İslam öncesi coğrafi çerçevenin anlaşılması açısından faydalandığımız eserler arasındadır. Robert Montagne'nin *Çöl Medeniyeti* adlı eseri, çöl ve çöl hayatı ve bedevî toplumu hakkında değerli bir taslak oluştururken Haricilik ve Şifilik ile başlayan dinî hareketlerin insanî unsuru, toplumsal tabanı ve tabii çevreden kaynaklanan

tesirlerini anlamamıza yardım etmektedir. Houari Touati'nin *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi* adlı özgün çalışması Orta Çağ İslam düşünce iklimini anlamamıza ayrı bir bakış açısı getirmektedir. Alevilik ve onun tarihî-toplumsal zemini açısından bilhassa Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar'ı*, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu ve Anadolu'da İslamiyet* gibi önemli eserleri ile A. Yaşar Ocak'ın *Kalenderiler'i*, *Türk Süfliğine Bakışlar'ı*, *Babaîler İsyanı* başta olmak üzere sahanın bu en kıymetli çalışmalarından istifade ettik. Welhausen'in *İslamiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, Corci Zeydan'ın *İslam Medeniyeti Tarihi*, Farhad Daftary'nin *İsmailis, Their History and Doctrine* ve *İslam'da Entelektüel Gelenekler* başta olmak üzere İsmaililiğe dair çalışmaları ve B. Lewis'in *Tarihte Araplar* ile *Haşîşiler*, Ahmet Cevdet Paşa'nın *Kıyas-ı Enbiya*, Canard'ın, *Historie de la Dynastie des Hamdanides, de Jazira et de Syria*, Aydın Çelik'in *Kuruluş Dönemi Fatımîler Devleti*, Ebu Zehra'nın *Mezhepler Tarihi*, Fiğlalı'nın *İmamiyye Şiası*, Hodgson'un *İslam'ın Serüveni*, Lapidus'un *İslam Toplumlari Tarihi*, Miquel'in *İslam ve Medeniyeti*, Salibi'nin *Syria Under Islam'ı* başvurduğumuz araştırma çalışmalarının başlıcalarıdır.

GİRİŞ

Zaman, insanoğlunun meydana getirdiği sayısız medeniyetlere tanıklık etmiştir. Ancak ona tanıklık eden sadece zaman değildir. Coğrafyalar, bu tanıklığın da ötesinde, medeniyetleri kendi hamurunda yoğuran mekânlar olmuştur. Zaten insanoğlu da zaman ile mekân arasında yoğrulup terbiye edilen bir varlık değil midir?

Terbiye ameliyesi olarak anladığımız medeniyet tarih boyunca şu üç unsura dayanmıştır: *coğrafya, insan ve din*. Önce tarih ile coğrafya/fizikî çevre/mekân arasında nasıl bir ilişki vardır sorusuna cevap arayalım. Zira tarihî olayların izahında, fizikî çevrenin ve tabiat kanunlarının tarihe tatbiki daha doğru teşhisler yapmamızı sağlayabilmektedir. Tarihin konusu da, insan zekâsı ile kanunları, tabiat ile kanunlarıdır. İnsan zekâsı tabiatı değiştirir, tabiat insan zekâsını; bütün olayları doğuran bu karşılıklı etkileşimdir¹.

Şunu kabul etmek gerekir ki, her medeniyet idraki aynı zamanda bir coğrafya idrakine dayanmaktadır. Bu sebeple medeniyetler en eski zamanlardan beri, üzerinde kuruldukları coğrafyaları merkez alarak, dünyaya bakan bir coğrafi tanımlama ile ifade edilmiş, her coğrafi mekân bir medeniyetin havzasını teşkil etmiştir. Bu tanımlamada kimi zaman çöl, bozkır, nehir veya bir iç deniz, kimi zaman ise, okyanus veya semavî dinlerin tasvir edildiği coğrafyalar merkez rolü oynamıştır. Burada

1 Coğrafya-Tarih ilişkisinin genel bir izahı için Bkz. Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Elazığ 1999, s. 32-58; Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1977, s. 212.

coğrafyalardan kastımız ise, 20. yüzyılın ortaları gibi çok yakın bir zamana kadar, insanoğlunun serüveninde daha öncelikli bir rol oynayan fizikî coğrafyalardır².

Eski Yunanlılar, Ege merkezli bir bakış açısına sahip iken, Roma İmparatorluğu Akdeniz'e, Türkler ve Moğollar ok atan toplulukların coğrafyası olan bozkırlara dayalı bir mekân idrakine sahip olmuşlardır. Büyük İskender ise, Mezopotamya-Mısır-Hint coğrafyasının sentezinin oluşturduğu bir coğrafi idrake sahip idi. Persler, Avesta'ya dayanan bir coğrafyayı, Çinliler "orta vaha devleti" dedikleri bir coğrafyayı esas almışlardır. Araplarda medeniyet idraki açısından çöl belirgin bir role ve tesire sahip olmuş ve bu yüzden tarihte bir çöl medeniyeti nitelemesini hak etmişlerdir. Dinler açısından da farklı bir tablo söz konusu değildir. Her dinin veya inancın bir coğrafyası olduğu gibi her coğrafyanın da bir dini veya inancı olmuştur. Musevîlik, Hristiyanlık ve İslamiyet gibi dinler de ortaya çıktıkları coğrafyayı merkez alan ve oradan dünyaya bakan bir coğrafya idrakine sahip olmuşlardır. İslam coğrafyası, Yahudi coğrafyası, Hristiyan coğrafyası, Budizm coğrafyası, Konfüçyüs coğrafyası, Şintoizm coğrafyası, Ortodoks coğrafyası, Katolik coğrafyası, Şiîlik coğrafyası vb. olarak sınırlanabilecek, tanımlanabilecek coğrafyaları göstermek mümkündür.

Milletlerin kendi eksenlerinde oluşturdukları bu mekân algılaması, bütün medeniyetlerde ortak bir payda olan, *ben ve öteki* ayırımı ile ifade edilmiştir³. F. Hegel'in dünya tarihini Avrupa merkezli tanımlaması ile birlikte bugün Avrupa'nın dışındaki eski dünyanın Orta Doğu, Yakın Doğu, Uzak Doğu ve Merkezî Asya olarak adlandırılması Batı medeniyeti merkezli bir

2 Arnold Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, Çev. Ufuk Uyan, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1991, s. 57-64, 82-83; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türk İli Türkiistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1981, s. 126-128.

3 Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 97-98; Toynbee, *Medeniyet Yargılanıyor*, s. 62-65; Lev N. Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, Çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 40-41.

mekân algılamasının hâlâ devam ettiğini göstermektedir⁴. Yunanlıların Megalo İdea'sı ve Yahudilerin Arz-ı Mevud'u da böyle bir mekân algılamasının ifadesi iken Roma'nın Mare Nostrum'u olan Akdeniz, kuşkusuz bu imparatorluğun siyasî ve ekonomik birliğinin teminatı idi. İmparatorluğun varlığı temelde bu deniz üzerindeki hâkimiyetine bağlıydı. Akdeniz olmasaydı, *orbis romanus*⁵un ne hükümet ne savunma ve ne de yönetim imkânı olurdu⁶. Aslında sadece ben merkezli tarihi yorumlamada değil, aynı zamanda ve onunla birlikte, harita çizimleri ve haritacılıkta da bu anlayışın hâkim olduğu bilinmektedir⁷.

Yerbilim haritacılığının başlangıcı, 18. yüzyılda Fransa ve Britanya'dır. Ve o günden bugüne buna ilgi duyanlar da güçlü devletler olmuştur. Afrika'da haritacılığın geliştiği bölgeler İngiliz ve Fransız sömürge topraklarıdır. Haritacılığın başlangıcında Britanya'yı temel alan sınıflandırma, dünyaya neredeyse emperyalist bir tavırla dayatılmıştır. Yerküreyi bir tür imparatorluk, her haritası yapılan bölgeyi sanki imparatorluğa katılan bir bölge olarak gören bir anlayış hâkim olmuştur. Böylece yerküremizin haritasını çizenler her dönemde merkez olarak kendilerini almışlar, coğrafyaları adlandırma ve tanımlamayı da kendi medeniyet dairelerine göre yapmışlardır. Bundan dolayı bugün coğrafyaların kimliğinin bir yönüyle aldıkları adlarda gizli olduğunu ve her coğrafi adın bir kimliği ya da bir medeniyete aidiyeti temsil ettiğini söyleyebiliriz. Öyle ki, coğrafyaların aldığı isimler ve bazen bu isimlerde yapılan değişiklikler uluslararası rekabet ve ilişkilerin konusu olabilmektedir. İran ile Arabistan'ı

4 Ebû Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnâmesi I*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2000, s. 316; Houari Touati, *Ortaçağda İslam ve Seyahat: Bir Âlim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, Çev. Ali Berktaş, YKY, İstanbul 2004, s. 242-244.

5 *Orbis Romanus*, Latince Roma ülkesi, Roma evreni, Roma yürüngesi anlamına gelir.

6 Henri Pirene, *Ortaçağ Kentleri Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, Çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 11.

7 David Oldrayd, *İnsan Düşüncesinde Yerküre*, Çev. Ülkün Tansel, Tübitak, Ankara 2004, s. 111, 165-188; Mustafa Armağan, *Osmanlı İnsanlığın Son Adası*, Da Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 94-112.

birbirinden ayıran Basra Körfezi'nin, Fars Körfezi mi yoksa Basra Körfezi mi olacağı, Makedonya Cumhuriyeti'nin kurulması ile Yunanistan'ın bu ismi tanımaması, Çin'in Doğu Türkistan'ın ismini Şincan olarak değiştirmesi veya Irak'ın ABD tarafından işgalinden sonra oluşturulan yeni yapıda Irak'ın kuzeyinin Irak Kürdistanı adı ile mahallî bir idare şeklinde yer almasının Türkiye gibi komşu ülkelerde ve hatta Irak içinde meydana getirdiği rahatsızlık ve daha örnekleri çoğaltılabilecek meseleler coğrafya ile aldıkları isimler arasındaki ilişkiyi ve bunun tarihî hadiseler üzerindeki tesirini göstermesi açısından önemlidir⁸.

Aslında coğrafyaların insanların yapısı, renkleri, dilleri ve ırkları üzerinde etkili olduğu ve cemiyetlerin tekâmülünün de, insanın çevreye en iyi şekilde fiilî uyum sağlaması olarak açıklayabileceğimiz *coğrafi davranış*⁹ biçimi ile veya doğrudan coğrafya ile alakalı olduğu Hipokrat, Birunî, İbn Sina, Mes'udî ve İbn Haldun'dan beri bilinmektedir¹⁰. İnsanoglunun meydana getirdiği siyasî örgütlenmenin ve medeniyetin en üst halkası olan devletin canlı bir organizma olarak görülmesi¹¹ ya da "*özellik ve yeteneklerini toprağından ve bölgesinden alan coğrafi bir organizma, mekânda beliren bir hayat şekli*"¹² olarak tanımlanması da bu açıdan insan-coğrafya ilişkisinin tarihî gelişme üzerindeki belirgin rolünü vurgulamaktadır.

İnsanı şekillendiren coğrafi çevre, onun meydana getirdiği toplum denen bütünün belli bir karakter kazanmasına da yol açar. Milletlerin karakterleri ise, kendilerine uygun idare biçimlerinin

8 Irak'ın kuzeyindeki mahallî idarenin Irak Kürdistanı adını kullanmasını sadece komşuları değil Irak'taki Türkmen, Şii ve Sünnî Araplar da kabul etmeyeceklerini söyleyerek bu bölgeye Kuzey Irak diyeceklerini ilan etmişlerdir.

9 Gumilev, *Hazar Çevresinde Bin Yıl*, s. 11.

10 Mesudî, *Murûc ez-Zehab (Altın Bozkırlar)*, Arapça Çev. ve Notlar: D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 56-57, 79-80; İbn Haldun, *Mukaddime I*, Çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB Basımevi, İstanbul 1986, s. 126-215, 203-205.

11 Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, s. 203.

12 Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, New York, Penguin 1993, s. 55 vd.; Ahmet Özcan, *Derin Devlet ve Muhalefet Geleneği*, Bengisu Yayınları, İstanbul 1996, s. 17.

oluşmasını doğurur. Kapalı coğrafyalar ya da coğrafi zorluklar ülkeleri, daha muhafazakâr inanç ve kültürleri doğurur, onlar da kapalı, sert ve despotik idareleri ve ideolojileri kaçınılmaz kılar. Kapalı ve soğuk iklim kuşağı olan Rus coğrafyasında knezlik, çarlık, komünizm ve bugünkü federasyona kadar değişmeyen tek şey belki de despotik idare biçimi olmuştur. Orta Çağ sonlarından itibaren Avrupa'nın yaşadığı dünyevîleşme hadisesi de bu açıdan dikkate değerdir. Katolik coğrafyasındaki dünyevîleşme; Katolik inancının sert, katı, jakoben yapısından dolayı kilisenin şahsında dini hedef alan sert, katı ve din karşıtı laikçi bir şekil alırken, Protestan coğrafyasında dine değil kilisenin dogmalarına karşı bir dünyevîleşme anlayışı gelişmiştir¹³. Burada şu genel hükme varılabilir: Dünya üzerinde bugüne kadar var olmuş bütün dinlerin, siyasî ve ekonomik sistemlerin ve hatta ideolojilerin, farklı zaman ve mekânlarda yayıldıkça bir yandan insanları belli ölçüde kendi kalıpları içine sokarken, diğer taraftan da kaçınılmaz bir şekilde onların niteliklerine uygun bir biçim aldığı bilimsel bir gerçektir¹⁴.

İnsan ile üzerinde yaşadığı coğrafi çevresi arasındaki ilişki ve coğrafi çevrenin insan üzerindeki tesirleri noktasında burada bu kapıyı biraz daha açmamız gerekiyor. Zira coğrafi çevre, yani insanın mensup olduğu mekân, insanı her yönü ile etkiliyor sa dini anlama ve yaşama biçiminin bundan bağımsız olması mümkün değildir. Toplumların dini anlama ve yaşama biçimleri, mezhepler, fırkalar ve her türden inanç motifleri de coğrafyadan nasibini alacaktır. Coğrafi çevrenin medenî hayat için sağladığı imkânların varlığı veya yokluğu, azlığı veya çokluğu, zorlukları veya kolaylıkları dinin algılanması ve yaşanmasında, inanç yapılarının şekillenmesinde belirgin bir role sahip olacağı beklenmelidir.

13 Osmanlı'dan bugüne Türk modernleşme tarihi, ne yazık ki, Avrupa'nın Fransa coğrafyası merkezli bir dünyevîleşme modelinin tesiri altında kaldığı için bugün Türkiye'de katı ve laikçi bir anlayış hâkim olmuş, din-devlet ilişkileri birtakım kavram ve simgeler etrafındaki gerginliklere yol açarak demokrasi yolundaki gelişmeleri olumsuz yönde etkilemiştir.

14 A. Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 77.